

Dušan I. Bjelić, Obrad Savić (eds.): *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*

Cambridge, Massachusetts, London,
The MIT Press 2005, 382 + XIII s.

Tato kniha se věnuje diskurzu o Balkánu, ale ne zcela Balkánu. Výrazy „(to je) Balkán“, „(chovat se jako) Balkánec“, „balkánský (temné hlubiny / se rozveselit)“ a „balkanizace“ naznačují, že nejde vždy o slova s referentem geografickým. Zvláště slovo „balkanizace“ je toho jasným důkazem, když se spojuje s něčím, co s geografickým Balkánem vůbec nesouvisí, například „balkanizace české politiky“, „balkanizace online médií“, „balkanizace Iráku“. To byly jen tři příklady z cca 200 výskytů tohoto slova na českém internetu podle vyhledávačů Seznam.cz a Morfeo.

„Západ“, včetně Česka, si zpopularizoval Balkán nejen pamětí na balkánské války před 100–150 lety, ale i válkou v bývalé Jugoslávii v 90. letech 20. století. V Česku, ale i jinde v Evropě, je populární balkánská kuchyně a balkánská hudba. Česká skupina Gothart, která začínala s málo žádanou gotickou hudbou, dokonce přešla na „balkánskou“ hudbu, kterou u nás mnohem lépe prodá. Její přitažlivost ovšem nespočívá (jen) v tom, odkud pochází. Na českém internetu byl srbský skladatel Goran Bregović označen jako „balkánský démon“, vystoupení romsko-srbské kapely Bobana Markoviće jako „balkánská smršť“. Markovićovo vystoupení „prošpikované hity jako Mesečina či Kalashnikov rozhybalo pražské publikum do zběsilého balkánského tance“ (www.muzikus.cz). Nepochybuji, že pražské publikum tancovalo zběsile, ale máje představu, jak tancují pražská a geograficky balkánská publika, pochybuji, že tancovalo balkánsky. Sprážení těchto slov, zběslosti, démona a smršti s balkáností, je ovšem příznačné – výskyt toho posledního si totiž „koleduje“ o výskyt těch prvních, respektive naopak.

Slovo „balkán“, které znamenalo ve staré turečtině horu nebo pohoří, slyšeli západní cestovatelé od obyvatel pohoří Stara plani-

na v jihovýchodní Evropě, kteří toto pohoří na jejich dotaz tak pojmenovávali. Pojmenování později „Západané“ rozšířili na celý poloostrov. Částečně ho pak odpoutali od jeho geografického referentu, když se začalo užívat metaforicky o jiných jevech. Vznikl tak západní diskurz o Balkánu, ideologie Balkánu, balkánský tropos – *balkanismus*, jak ho pojmenovala Maria Todorova (viz její popis historie slova „Balkán“ v klasické práci *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press 1997).

Balkanismus, jak je zřejmé z celé knihy, se organizuje podle logiky binárních opozic civilizovaný-barbarský, vyspělý-zaostalý, kultivovaný-hrubý, klidný-zběsilý, racionální-iracionální apod. Balkán se začal charakterizovat těmi druhými členy párů, až nakonec – jak to formuluje jeden z autorů – „balkánský tropos ve veřejném diskurzu [...] absorboval všechnu negativní energii“ (s. 182). Tyto charakteristiky tvoří opozice párové právě proto, že Balkán je invencí Západu (který sebe identifikoval s těmi pozitivními členy párů). Jak ukázala Todorova (1997), pro obyvatele Balkánu je nevýhodou jeho víceméně jasná geografická určitelnost: po odtržení od Balkánu se totiž „Balkán“, nasycený mezitím „vší negativní energií“, vrací po Západem téměř zmonopolizované globalizační dálnici zpět na místo svého původu a stává se pro obyvatele Balkánu stigmatem.

„Místní“ se tak musejí s vracejícím se „globálním“ vyrovnávat. Mezi ně patří i 14 ze 16 autorů recenzované knihy. „Nikdo necítí diskurzní dopad této ruptury [mezi místním balkánským a globálním balkanistickým] tak dramaticky jako tito autoři. Pro většinu těchto autorů je Balkán nejen pouhým diskurzním konstruktem, ale částí jejich intelektuální, kulturní a osobní identity“ (s. 17n.). Vytvářejí proto jinou perspektivu na Balkán, přičemž jejich teoreticky fundovaná analýza balkánské identity ve veřejném (hlavně mediálním) diskurzu vyvolává často dojem zápasu – nejen se západním diskurzem balkanismu, ale i s „domácím“ etnizovaným diskurzem. Cílem autorů je vytvořit v této knize „nové

diskurzni podmínky pro zformování balkánské identity, kolem níž kulturní fragmenty balkánskosti, zanechané na dálnici globalizace jako přejetá zvířata, mohou být znovu sestaveny do jednoho živoucího parlamentu [jejich] balkánských kultur" (s. 19).

Tento defragmentovaný parlament je tematicky i teoreticky různorodý. A je třeba poznamenat, že figurativní a teoreticky nasycený jazyk některých autorů čtenáře nešetří. Pokud však má kniha „iniciovat nová kulturologická studia regionu“, jak nenápadně doufá D. Bjelić v úvodu (s. 13), různorodost příspěvků je k tomu dobrou strategií. Nelze si ovšem nevšimnout jisté teoretické a diskurzni konvergence esejů – pohybují se v okruhu kulturologie, psychologie, kulturní a sociální antropologie, filozofie, religionistiky a sdílejí jádro autorů, z jejichž prací vycházejí. „Ač je diskurzni a teoretický odpor proti balkanismu do značné míry domácím (balkánským) jevem, diskurzni strategie tohoto odporu patří především západním akademikům" (s. 18). Jde především o francouzské a německé filozofy a psychology. Z „domácích" autorů jsou nejčastěji citováni Maria Todorova, Slavoj Žižek, Dubravka Ugrešić a Radomir Konstantinović, autor jugoslávské klasiky *Filosofija palanke* (Filozofie provincialismu, Beograd 1969), kterému je recenzovaná kniha věnována co by spoluzakladateli Bělehradského kruhu.

Bělehradský kruh vydal v roce 2003 srbskou verzi knihy (Dušan I. Bjelić, Obrad Savić (eds.). *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*. Beograd: Beogradski krug 2003), která se od zde recenzovaného, amerického vydání liší. Spolueditor Obrad Savić v úvodu srbského vydání vysvětluje (s. 11), že několik autorů porušilo smlouvu s americkým vydavatelem, protože své texty publikovali jinde ještě před vydáním knihy, a byli tedy z amerického vydání vyřazeni. Čtenář v něm tak nenajde jedenáct nikoli nezajímavých esejů, včetně celé jedné části „Balkán a ‚kolonialismus‘". *Balkan as Metaphor* obsahuje zbylých 14 esejů, „předsunutou" předmluvu Michaela Herzfelda a úvodní kapitulu D. Bjeliće „Introduction: Blowing up the ‚bridge‘".

D. Bjelić ve svém úvodu mimo jiné zmiňuje Balkán jako *metodu prahového prostoru* („a method for liminal space"). Balkanismus totiž reprezentuje Balkán jako *práh*, jako hranici mezi Východem a Západem, Orientem a Okcidentem, islámem a křesťanstvím, římskokatolicstvím a pravoslavím. Vyhození do vzduchu starobylého mostarského mostu, jehož obrázek byl na obálce dřívějšího hardbackového vydání této knihy z roku 2002, je tak z hlediska balkanismu symbolickou událostí. Původní obálka jako by akcentovala snahu autorů vyhodit do vzduchu ten Západem vynalezený „most" – balkanismus. Avšak na novém paperbackovém vydání, které je předmětem této recenze, se nachází zeměpisný obrys USA s nápisem „BALKAN". Je to možná indikace, a podle mne trefnější indikace, cíle recenzované knihy: poukázat na Balkán jako na *metodu* Západu.

Orientalism, Balkanism, and Occidentalism – tak je nazývána první část knihy – jsou metody, kterými se Západ (u okcidentalismu Východ) vypořádává s „těmi druhými" i se sebou. Okcident se historicky vymezoval častěji v kontrastu k Orientu než Balkánu. (Vzniklý orientalismus – původní analog balkanismu – kritizoval Edward Said ve své klasické práci *Orientalism*. New York: Pantheon Books 1978, čes. *Orientalismus*. Praha: Paseka 2006.) Západ však stvořil „Balkán" jako své horší evropské já, které potřebuje (srov. i Todorova 1997). Řekne „Balkán" i tam, kde může říct např. „jihovýchodní Evropa", protože chce říct ještě něco navíc. Například západní novináři a televizní zpravodajové mluvili a psali o „balkánské válce", i když se týkala jen území bývalé Jugoslávie. „Balkánem" ale do ní vnesli balkánské války, které doprovázely rozpad Osmanské říše, hrůzu balkanizace a „všechnu negativní energii". Balkán se stal metodou kontrastního sebezkrášlování a „kulturního vymítání ďábla" podle binární logiky, „morálním make-upem" civilizovaného, demokratického atd. Západu. To má však své důsledky pro Balkán geografický: „Balkanismus nejen reprezentuje Balkán jako místo násilí, ale částečně vnáší násilí na Balkán

jménem jeho konceptů" (s. 10). Grigoris Ananidis v kapitole „Carl Schmitt on Kosovo, or, taking war seriously“ představuje výklad nacistického právníka C. Schmitta o historickém vývoji koncepce války. Pomocí jeho konceptů sleduje přeměnu ideologie lidských práv v ideologii války při kosovské krizi v roce 1999. Tehdy NATO bombardovalo infrastrukturu Jugoslávie s dopadem na celou populaci, provedlo „kvazitotální“ válku pod diskurzí rouškou války „spravedlivé“. Recenzovaná práce je pro západní společnosti, zastánce lidských práv, také upozorněním, aby nepodléhaly sebeklamům a do hloubky reflektovaly své činy.

Tomislav Z. Longinović v kapitole „Vampires like us: gothic imaginery and ‚the serbs‘“ používá metaforu upírů, starobylých krvežíznivých bytostí spjatých s dávnou porážkou na Kosově poli: podle autora média stvořila ze Srbů coby příslušníků národa (tedy Srbů s velkým „S“) „srby“–upíry. Tuším, že to byl český historik Jan Pelikán, který upozornil na to, že pokřivená schematizace „Srbové = zlí, Muslimové a Chorvati = hodní“ víceméně fungovala v médiích za války v Chorvatsku, avšak začala „skřípat“, když se válka rozšířila do Bosny. Longinović argumentuje, že metaforu upíra lze přenést i na Západ. Západ nepodřizuje svůj pohled na Balkán zcela Balkánu, nevidí upíra v zrcadle, do něhož se dívá. „Metoda prahového prostoru“ je v tomto kontextu dešifrovatelná jako „metoda prostoru, který je na prahu percepce“. Západní vampirismus nejen vysává z Balkánu (žádá si od něj) jeho „zběsilou hudbu“ a používá ho k sebezkrášlování. Jak zdůrazňuje Vesna Goldsworthy v „Invention and in(ter)vention: the rhetoric of Balkanization“, Západ se také vyžíval v krvavých mediálních výjevech „balkánské“ války, preferoval vzrušující narativ o „starodávných balkánských nenávistech“ (místo např. o ekonomických a ústavních neúspěších Jugoslávie po roce 1945), zajímá se o Balkán jen po tu dobu, co probíhá válka, atd. Recenzovaná kniha ukazuje, jak velký podíl má Západ (jeho média, reportéři, politici, cestovatelé) na utváření situace

na Balkánu, nejen fyzicky, ale v neposlední řadě diskurzí. Ve svém pokusu o nápravu překrouceného obrazu byzantské civilizace „What’s so Byzantine about the Balkans?“ Milica Bakić-Hayden říká, že Evropa potřebuje změnit perspektivu jednoho pevného bodu na perspektivu, která umožňuje současný pohled z více bodů – podobně jako je to v byzantské, nikoli však v lineární západoevropské malbě. Jinak řečeno, Evropa si potřebuje osvojit perspektivu, která jí umožní vidět v reprezentaci Evropy a Balkánu i sebe.

První část knihy obsahuje ještě kapitolu Rastka Močnika „The Balkans as an element in ideological mechanism“, která je vysoce abstraktním popisem mechanismu fungování balkánských stereotypů a balkanismu coby ideologie, která reprodukuje závislost jak evropské periferie na evropském centru, tak jednoho společenství na druhém v rámci balkánského regionu.

Druhá část, nazvaná „Balkan identity and nationality“, se obrací především k „domácím“ diskurzům. V kapitole „South Slav identity and ultimate war-reality“ se Ugo Vlaislavjević věnuje charakteru a vztahům jugoslávské identity, komunismu a etnicity. Ivaylo Ditchev se v kapitole „The Eros of identity“ zabývá tím, co přitahuje pohled Západu na Balkán. Tento západní „gaze to the Balkans“ jednak daný region strukturuje, jednak se mění v čase. Podmaňuje si jeho obyvatele, kteří mu vystavují na oči a prodávají (doslova i přeneseně) to, co Západ právě vidí (znaky identity, antiku, hudbu, multikulturalitu i krev). Balkanismus vytrvale lpí na představě geopolitické homogennosti nesmyslně se fragmentujícího Balkánu. Přitom však „za scénou“ Balkánu panuje vzájemná soutěživost sousedů v dohánění „Evropy“ a téměř každý se snaží stigmatu „Balkán“ zbavit. Zřejmě nejvýraznější je odpor k tomuto cejchu u Rumunů, jak popisuje Adrian Cioroianu v kapitole „Impossible escape: Romanians and the Balkans“. Zbavování se označení „Bakán(ci)“ často probíhá jeho přesunem na jiného (zvl. východního) souseda. Na další identifikační strategii upozorňuje Alexan-

der Kiossev v kapitole „The dark intimacy: maps, identities and acts of identification“: na Balkáně se objevují i nativní balkanistické proti-identifikace, například vznik hudebního stylu tzv. turbo-folk aj. Vyplývají podle autora z toho, že západní a nativní balkanismus sice sdílí obraz, ale ten je spojen s rozdílnou emocionalitou.

Poslední, třetí část knihy má název „Sexuality, trauma, and myth“. V kapitole „Queer Serbs“ Branka Arsić reaguje na zbití gayů nejen jejich spoluobčany, ale i policií, která měla jejich manifestaci chránit, v Srbsku v roce 2001. Zaměřuje se na homosociální, homosexuální a homofobní prvky v srbské národní identitě. Dušan Bjelić a Lucinda Cole, v kapitole „Sexualizing the Serb“, analyzují diskurz o srbské sexualitě, zvl. mužskosti/mužnosti, který se stal součástí srbské nacionalistické rétoriky. Sexualizace Srbů má historii a je uskutečňována jak ze strany samých Srbů, tak Západu. „Jen s pouhými formulovitými a ‚primitivizujícími‘ poznatky o Balkánu a sexualitě region docela dobře slouží jako plátno pro nejrůznější fantazmatické projekce ze Západu, které se pak stávají potravou pro formování srbské identity“ (s. 303). Autoři vyzývají k depsychologizaci sexuality, k opuštění diskurzu o „srbské“ sexualitě, včetně v Srbsku rozvinutého terorizování homosexuálů. Z násilňování během války v Chorvatsku, Bosně a Hercegovině posílilo (zne)užívání genderu v nacionalistické rétorice. Na etnické interpretace hromadného násilňování žen za války v bývalé Jugoslávii upozorňuje Vesna Kesić v kapitole „Muslim women, Croatian women, Serbian women, Albanian women...“. Kriticky poukazuje na negativní prvky aktivit médií, politiků i církví a na kulturně-diskurzní příčiny těchto aktivit, které násilněným ženám v zotavování se z traumatu právě nepomohly.

K této části knihy je dále přiřazena kapitola Stathise Gourgourise „Hypnosis and critique (film music for the Balkans)“, v níž autor odkrývá hudbu Eleni Karaindru a Gorana Bregoviće (ve filmech na Západě úspěšných režisérů Thea Angelopulose a Emira Kusturi-

ci) jako formy narušení či balkanizace západních hudebních zvyklostí/stylů, v jistém smyslu hypnózy a kritiky. Knihu uzavírá kapitola Petra Ramadanoviće „Simonides on the Balkans“. Podle autora najde východisko z katastrofy (např. z války v Bosně) jen ten, kdo nezopakuje osud Simónida z Keu, které ho zavalily zbytky domu, když se rozvzpomínal, na kterých místech byly osoby, jež zavalil dům před ním, tj. ten, kdo přežije hrozbu zavalení historií, na jejíž katastrofy, se kterými se identifikuje, si vzpomene. Na příkladech článků amerického válečného zpravodaje ukazuje, jak reportér, stavící se mylně do role svědka, vnesl do událostí v Bosně historickou paměť, která neměla nic společného s ní, ale patřila Západu, aniž si to uvědomil.

Recenzovaná publikace nabízí možnost poznat Balkán z nezvyklé perspektivy, narušující zažitý balkanismus. I kdyby však „západní“ čtenář mnohé myšlenky nepřijal, vyčítá ho ze zaběhnutých myšlenkových kolejí a přinese hlubší poznání Balkánu. To bylo i hlavním cílem balkánských autorů v této knize – korektiv západního diskurzu o Balkánu. Český čtenář se v této souvislosti možná dostane do zvláštní polohy: ačkoli se bude často cítit autory osloven jako „Západan“, někdy bude mít pocit, že nemálo toho, co západní diskurz o Balkánu obsahuje, platí i pro jeho semi/ex-východní zemi; jindy si bude připadat jako třetí, stranou stojící pozorovatel dialogu autorů s hlasy Západu.

Další, možná postranní přínos recenzované publikace vyplývá z toho, že balkanismus je západní provenience a autoři nejsou jeho zastánci. Stránky této knihy jsou tedy i zrcadlem odrážejícím nezkrášenou tvář Západu, hledícího na Balkán. Bylo by proto škoda, kdyby (kdybychom my) „Západané“ – „upří jako oni“ – v tomto zrcadle neuviděli svůj odraz. A to zvláště v této době, kdy stojíme před výzvou korigovat svůj pohled na muslimský „Východ“. I k tomu poskytuje kniha *Balkán jako metafora* vzácnou příležitost.

Marián Sloboda